

ВІЙСЬКОВО-СПОРТИВНА ТА ВІЙСЬКОВО-МАСОВА РОБОТИ
В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИMILITARY SPORTS AND MILITARY MASS WORK IN SECONDARY EDUCATION
INSTITUTIONS

В умовах сучасних викликів та загроз, що постають перед Україною, особливу роль у формуванні національної безпеки та готовності до захисту Батьківщини відіграє молодь. Військово-патріотичне виховання, як складова частина загального процесу розвитку особистості, має за мету виховання в юному поколінні почуття гордості за свою країну, готовності служити на благо держави та захищати її незалежність. Завдяки системному підходу до організації військово-патріотичних заходів, таких як спортивні змагання, зустрічі з ветеранами, військово-патріотичні ігри, екскурсії та багато інших, можна сформувати у молоді не тільки фізичну витривалість і вміння, а й стійкість духу, відвагу та рішучість.

Особливу увагу необхідно приділяти тим формам виховання, які активно впроваджуються в навчальних закладах на різних етапах навчання учнів. Підготовка до захисту Батьківщини починається не тільки з навчання військових навичок, але й з формування у школярів і студентів почуття відповідальності, національної гідності та гордості за героїчну історію країни.

Це дослідження покликане розглянути важливість і методи військово-патріотичного виховання в системі освіти України, виявити ефективність військових і спортивних програм, а також визначити їхній вплив на морально-психологічний розвиток молоді. У зв'язку з численними викликами, що постають перед державою, важливо, щоб молоде покоління було готове до виконання свого громадянського обов'язку, і виховання справжніх патріотів є запорукою сильної, незалежної та безпечної України.

Цей матеріал ґрунтується на досвіді військово-патріотичних заходів, проведених у навчальних закладах, і покликаний підкреслити важливість їхнього ефективного впровадження для створення сильної армії та готовності молоді до служби в Збройних силах України.

Ключові слова: військово-патріотичне виховання, національна безпека, патріотична свідомість, морально-психологічна підготовка, військово-спортивні ігри,

козацькі традиції, історія України, готовність до служби, військово-технічні гуртки.

In the conditions of modern challenges and threats facing Ukraine, a special role in the formation of national security and readiness to defend the Motherland is played by youth. Military-patriotic education, as an integral part of the general process of personality development, aims to instill in the younger generation a sense of pride for their country, a willingness to serve for the good of the state and defend its independence. Thanks to a systematic approach to the organization of military-patriotic events, such as sports competitions, meetings with veterans, military-patriotic games, excursions and many others, it is possible to form in young people not only physical endurance and skills, but also fortitude, courage and determination. Particular attention should be paid to those forms of education that are actively implemented in educational institutions at different stages of students' education. Preparation for the defense of the Motherland begins not only with the training of military skills, but also with the formation of a sense of responsibility, national dignity and pride in the heroic history of the country in schoolchildren and students. This study is designed to consider the importance and methods of military-patriotic education in the education system of Ukraine, to identify the effectiveness of military and sports programs, as well as to determine their impact on the moral and psychological development of youth. In connection with the numerous challenges facing the state, it is important that the younger generation is ready to fulfill its civic duty, and the upbringing of true patriots is the key to a strong, independent and safe Ukraine. This material is based on the experience of military-patriotic events held in educational institutions and is designed to emphasize the importance of their effective implementation for the creation of a strong army and the readiness of young people to serve in the Armed Forces of Ukraine.

Key words: military-patriotic education, national security, patriotic consciousness, moral and psychological training, military-sports games, Cossack traditions, history of Ukraine, readiness for service, military-technical circles.

УДК [37.035:355.01+37.015.31+37.017:172.15]:373(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2025/82.1.32>

Богатирьов К.О.,

докт. екон. наук, професор,
професор кафедри спортивних ігор
і менеджменту фізичної культури
Державного закладу
«Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

Тітова Г.В.,

канд. пед. наук, доцент,
доцент кафедри спортивних ігор
і менеджменту фізичної культури
Державного закладу
«Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Сучасне становлення України як суверенної держави вимагає забезпечення її національної безпеки та боєздатності Збройних Сил, що значною мірою обумовлюється людським фактором. Військове виховання, як складова частина процесу формування особистості, повинно сприяти розвитку високого рівня патріотичної свідомості, національної гідності та готовності молоді до захисту Батьківщини.

Актуальною проблемою є ефективність військового виховання в умовах змін, що відбуваються в українському суспільстві, та необхідність

формування у молоді не тільки фізичної, а й психологічної готовності до служби у Збройних Силах. Важливим є також підтримання зв'язку між історією українського війська, героїчними традиціями та сучасною військовою підготовкою. Тому, для забезпечення належного рівня обороноздатності України необхідно вдосконалювати систему військового виховання, яка відповідатиме сучасним викликам і вимогам державної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій у сфері військово-патріотичного виховання в Україні свідчить про значний науковий інтерес до цієї теми,

особливо в умовах російсько-української війни та воєнного стану. Основні напрямки та висновки таких досліджень можна узагальнити наступним чином.

1. Військово-патріотичне виховання як складова національної безпеки

Дослідження М. Дубина [1], Ю. Руденко [1] підкреслюють важливість військово-патріотичного виховання в системі загальновійськової підготовки громадян України до національного спротиву. Автори аналізують нормативну базу, виявляють прогалини та пропонують шляхи їх усунення, що сприяє підвищенню ефективності готовності населення до захисту держави.

2. Реалізація компетентнісного підходу в національно-патріотичному вихованні

В. Лелека [3], К. М'ясоєденков [3] досліджує національно-патріотичне виховання старшокласників в умовах компетентнісного підходу. Вона вказує на недостатню увагу до цього аспекту в нормативно-правових актах, таких як Закони України «Про освіту» та «Про повну загальну середню освіту», а також у Державному стандарті базової та повної загальної середньої освіти. Авторка пропонує внести зміни до цих документів, акцентуючи увагу на завданнях національно-патріотичного виховання та формуванні відповідних компетентностей.

3. Патріотичне виховання у системі вищої військової освіти

Аналіз В. Лелека [2], А. Бахтін [2], Е. Винограденко [2] висвітлює роль патріотичного виховання у системі вищої військової освіти як складової забезпечення національної безпеки України. Дослідження охоплює різні наукові підходи до визначення поняття патріотизму, складові, напрями та проблеми патріотичного виховання в національній системі вищої військової освіти, а також його вплив на ефективність забезпечення національної безпеки України.

4. Патріотичне виховання студентської молоді в умовах воєнного стану

Хамська Н. [6, с. 52-56], Полянська К. [6, с. 52-56], та Ковальчук Ю. [6, с. 52-56] обґрунтовують актуальність проблеми патріотичного виховання студентської молоді в умовах війни. Автори акцентують увагу на формуванні у студентської молоді таких характеристик, як патріотична самосвідомість, національна ідентичність, громадянська відповідальність, дієвість у збереженні культурної спадщини, мови, історії, захисті національної цілісності держави, її національних інтересів. Охарактеризовано особливості прояву патріотизму молоді на тлі війни, яку розв'язала російська федерація проти України.

5. Військово-патріотичне виховання учнівської молоді в умовах воєнного стану

Ціпан Т. [5, с. 223-332] розкриває проблему організації військово-патріотичного виховання

учнівської молоді в умовах воєнного часу. Визначено мету й завдання формування громадянина-патріота в умовах воєнного часу, а також чинники, які впливають на формування в учнівської молоді готовності до захисту України: індивідуально-психологічні, психолого-педагогічні, соціально-педагогічні. Схарактеризовано форми військово-патріотичного виховання учнівської молоді в позакласній виховній роботі закладу загальної середньої освіти, чільне місце серед яких займають практико-орієнтовані форми, такі як військово-спортивні ігри «Сокіл» («Джура»).

6. Стан військово-патріотичного виховання старшокласників в умовах ідейно-світоглядної конфронтації

Остапенко О. [7] та Тимчик М. [7] досліджують стан військово-патріотичного виховання старшокласників в умовах ідейно-світоглядної конфронтації. Вони визначають сутність поняття «військово-патріотичне виховання старшокласників в умовах ідейно-світоглядної конфронтації» як систему методологічних підходів, педагогічних цілей, форм, методів, способів та прийомів, виконання яких забезпечує особистість від впливу агресивного інформаційного середовища та забезпечує формування у підростаючої особистості високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, готовності до захисту України зі зброєю в руках, розвиток мотивації здобувати військові професії та проходити службу в Збройних Силах України.

Виділення невирішених роніше частин загальної проблеми. Можна виділити кілька аспектів загальної проблеми, які залишаються невирішеними або потребують додаткової уваги та розробки. Ось основні з них:

1. Недостатня інтеграція військово-патріотичного виховання в систему загальної освіти

У багатьох навчальних закладах відсутнє систематичне включення військово-патріотичних заходів в основну програму навчання. Більшість ініціатив реалізуються в позаурочний час або через факультативи, що може призводити до недостатнього охоплення всіх учнів. Виховання патріотизму не має належної інституціоналізації в рамках національної освітньої політики.

2. Недостатнє забезпечення кадрів для військово-патріотичного виховання

Для реалізації військово-патріотичного виховання необхідна кваліфікація педагогів, особливо вчителів предмета «Захист України». Однак виявляється брак фахівців, здатних ефективно проводити навчальні заняття, зокрема з військової справи, а також забезпечувати належне патріотичне виховання учнів. Важливим є залучення ветеранів та військовослужбовців до навчального процесу, але це також є проблемою через обмежену кількість таких фахівців.

3. Обмеженість матеріально-технічної бази для військово-патріотичного виховання

Множинні заходи та тренування вимагають відповідного обладнання, спорядження та навчальних матеріалів, однак в більшості шкіл відсутні належні умови для проведення військово-патріотичних заходів, що обмежує можливості виховання майбутніх захисників.

4. Проблеми в координації між навчальними закладами та військовими структурами

Питання ефективної співпраці між навчальними закладами та військовими частинами залишається не вирішеним у повному обсязі. Хоча існує теоретична база для такої співпраці, на практиці ця взаємодія може бути фрагментарною та обмеженою через відсутність стабільної системи партнерства.

5. Необхідність оновлення навчальних програм і матеріалів

Військово-патріотичне виховання потребує постійного оновлення навчальних програм і матеріалів, оскільки зміни у політичній та соціальній ситуації вимагають адаптації до нових умов. Зокрема, розширення теми національної безпеки та історії сучасних воєнних конфліктів є важливою складовою навчальних курсів.

6. Нерозв'язана проблема мотивації учнів до участі у військово-патріотичних заходах

Важливою проблемою є недостатня мотивація учнів брати участь у військово-патріотичних заходах, адже багато з них не бачать безпосереднього зв'язку між патріотичним вихованням і реальними життєвими ситуаціями. Відсутність довготривалих інтенсивних заходів може знижувати інтерес до теми серед молоді.

7. Проблеми в організації й проведенні військово-спортивних ігор

Незважаючи на популярність таких змагань, як «Джур» або «Сокіл», існують труднощі в організації та забезпеченні цих заходів на національному рівні, що вимагає вдосконалення методик проведення, належного фінансування та підготовки організаторів.

Ці невирішені аспекти становлять складні проблеми, що потребують комплексного підходу для їх усунення. Вони вимагають зусиль на різних рівнях – від державних структур до педагогів та шкільних колективів.

Мета статті. Мета статті полягає в аналізі сучасних підходів до військово-патріотичного виховання учнів старших класів в Україні, визначенні ефективних форм та методів роботи, а також виявленні існуючих проблем у реалізації цієї діяльності. Зокрема, стаття спрямована на дослідження важливості інтеграції військово-патріотичних заходів у систему освіти, розвитку національної свідомості серед молоді, покращення матеріально-технічного забезпечення та

координації між навчальними закладами та військовими структурами для підготовки молодого покоління до захисту країни.

Виклад основного матеріалу. Військово-масова робота як складова військово-патріотичного виховання

Однією з ключових форм військово-патріотичного виховання молоді є військово-масова робота. Це система заходів, що реалізується державними та громадськими структурами з метою формування у молоді морально-політичної свідомості, бойових навичок, військових знань і готовності до захисту України. Основну відповідальність за її організацію несе вчитель предмета «Захист України», який координує її відповідно до навчальних розділів курсу.

Такі заходи проводяться у позаурочний час і плануються заступником директора з виховної роботи спільно з учителем «Захисту України» та за участі всього педагогічного колективу. Зміст військово-масової роботи фіксується в комплексному плані військово-патріотичного виховання або ж у загальному плані виховної діяльності школи.

Під час планування враховуються спільні заходи з територіальними центрами комплектування (ТЦК), штабами цивільного захисту, органами місцевого самоврядування, Товариством сприяння обороні України (ТСОУ), молодіжними структурами, спортивними організаціями, військовими частинами, тощо.

Мета військово-масової роботи – розвинути у здобувачів освіти морально-політичні, фізичні, психологічні та бойові якості, необхідні для захисту держави. До участі в цій роботі залучаються учні з 1 по 11 клас, а також педагогічний колектив і відповідальні організації. Результативність забезпечується лише за умови тісної співпраці школи з державними та громадськими структурами.

Основні напрямки військово-масової роботи:

- Виховання морально-політичної свідомості.
- Формування бойових навичок і військової підготовки.

- Розвиток психологічної стійкості.

- Фізичне тренування.

Кожна організація, яка бере участь у військово-патріотичному вихованні, працює за одним або кількома з цих напрямів. Зокрема:

- ТСОУ організовує військово-технічні гуртки, змагання з військово-прикладних видів спорту.

- Штаби цивільного захисту проводять навчання з безпеки, змагання між школами, тренування на випадок надзвичайних ситуацій.

- Фізкультурні управління забезпечують спортивну підготовку та організовують змагання.

- Військові частини проводять показові заходи, стрільби, екскурсії.

- Органи охорони здоров'я навчають домедичній допомозі та проводять профілактичні заходи.

– ТЦК планують військово-патріотичні події, зокрема урочистості з нагоди завершення курсу «Захист України».

Ці заходи координуються обласною військовою адміністрацією. Контроль якості, методичний супровід та перевірку здійснює спеціальна комісія, до якої входять представники органів влади, військоматів, відділів освіти та ЦЗ. За результатами перевірок складаються акти, які передаються всім зацікавленим сторонам.

Приклади заходів за віковими категоріями:

1–4 класи (початкова школа):

- Бесіди про Збройні Сили, українське козацтво, героїзм у Другій світовій війні.
- Зустрічі з ветеранами, учасниками АТО.
- Конкурси малюнків на тему оборони України.
- Військово-спортивні ігри, перегляд патріотичних фільмів, екскурсії.
- Збір філателістичних матеріалів, присвячених армії.

5–8 класи (середня школа):

- Історичні бесіди та пошукові роботи щодо героїв війни.
- Допомога ветеранам, родинам загиблих військовослужбовців.
- Конкурси творчих робіт, військово-спортивні змагання («Нумо, хлопці!», «Нумо, козачата!»).
- Шефство над молодшими класами, участь у тематичних гуртках.

III етап: Військово-масова робота з учнями 8–11 класів (старша школа)

Учні старших класів поступово поглиблюють знання та практичні навички, що готують їх до виконання обов'язку захисника України. До основних заходів на цьому етапі належать:

- Бесіди про військовий обов'язок та героїзм українських воїнів.
- Зустрічі з ветеранами та військовослужбовцями.
- Змагання з військово-прикладних дисциплін та фізичної підготовки.
- Проведення спортивних свят та конкурсів: «Нумо, хлопці!», «Захисники України», «Сокіл», «Джура» тощо.
- Уроки мужності, перегляд патріотичних фільмів (кінолекторії).
- Екскурсії до військових частин, походи по місцях бойової слави.
- Участь у тематичних гуртках.

Ці заходи сприяють поступовій підготовці школярів до служби в Збройних Силах України та формують патріотичні цінності.

Роль учителя предмета «Захист України»

Учитель відіграє ключову роль у реалізації військово-патріотичних програм. Його обов'язки включають:

- Допомогу класним керівникам у проведенні військово-масової роботи.

– Керівництво військово-технічними та прикладними гуртками.

– Співпрацю з ТЦК, штабами ЦЗ, ТСОУ, військовими частинами.

– Організацію та проведення патріотичних заходів.

Таким чином, учитель не лише формує базові навички на уроках, а й закріплює їх у позакласній діяльності, сприяючи розвитку в учнів якостей захисника Батьківщини.

Форми та методи військово-масової роботи

Успішність підготовки молоді до захисту України значною мірою залежить від використання ефективних форм та методів роботи. Найрезультативніші з них:

- Проведення тематичних місячників військово-патріотичного виховання (з 6 листопада по 6 грудня – до Дня Збройних Сил України).
- Зустрічі з військовими, ветеранами.
- Походи по місцях героїзму й трудової слави.
- Військово-спортивні ігри («Сокіл», «Джура»).
- Гурткова діяльність: військово-технічна, спортивно-прикладна, історична.

Одним із найефективніших методів є гурткова робота, яка дозволяє розширити знання, отримані на уроках «Захисту України» та «Основ безпеки життєдіяльності».

Гуртки як форма військової підготовки

У закладах середньої освіти рекомендовано створювати не менше 2–3 спеціалізованих гуртків. Навчання можуть проводити вчителі, військовослужбовці, батьки та старшокласники. Найпоширеніші напрямки:

– **Стрілецькі гуртки:**

- о «Юний стрілець» (11–13 років)
- о «Влучний стрілець» (14–16 років)
- о Стрілецький гурток (16–17 років)

– **Інші гуртки:**

- о «Юний топограф» (15–17 років)
- о «Юний космонавт» (12–15 років)
- о «Юний прикордонник» (12–14 років)
- о «Юний радист» (13–16 років)
- о Військово-історичний (15–17 років)
- о «Юний кінолог» (14–16 років)

Для організації занять доцільно використовувати типові програми ТСОУ. Також важливо зміцнювати матеріально-технічну базу закладу через співпрацю з військовими частинами та шефами.

Спортивні секції та гуртки військово-прикладного спрямування

Для залучення молоді до активного способу життя та військової підготовки доцільно створювати гуртки й секції з:

- Плавання, веслування, боротьби, боксу.
- Радіозв'язку, технічного моделювання, автомобільної справи, мотоспорту.

Оптимальна кількість учасників – 15–25 осіб. Рекомендована тривалість занять – 60–90 хвилин,

2–3 рази на тиждень. Керівництво здійснюють учителі фізичної культури та «Захисту України».

Військово-патріотичні об'єднання

Суттєву роль у вихованні відіграють тематичні клуби: юних моряків, космонавтів, прикордонників, рятувальників. Їх діяльність активізується під час щорічних оглядів-конкурсів і в рамках місячників військово-патріотичної роботи, що проводяться спільно з громадськістю, підприємствами, військовими структурами.

Місячник військово-патріотичного виховання: мета, зміст, значення

Основна мета місячника – зміцнення співпраці між навчальними закладами та військовими частинами, органами молодіжної політики, фізичної культури і спорту, ТСОУ та іншими громадськими й державними організаціями.

Протягом місячника учні:

- Знайомляться з героїчними сторінками історії українського народу та Збройних Сил України;
- Зустрічаються з ветеранами, військовослужбовцями;
- Беруть участь у масових спортивних заходах військово-прикладного характеру;
- Змагаються з кульовою стрільби, цивільного захисту, вогневої та домедичної підготовки;
- Долучаються до патріотичних акцій, наприклад, впорядкування пам'ятників загиблим воїнам;
- Переглядають кінофільми на військово-патріотичну тематику;
- Участь у кінофестивалях, конкурсах, вікторинах.

Завершується місячник святковим вечором, присвяченим Дню Збройних Сил України.

Такі заходи сприяють вихованню в молоді поваги до армії, формують патріотичну свідомість і мотивацію до служби в ЗСУ.

Військово-спортивна патріотична гра «Сокіл» («Джура»)

Мета гри:

- Виховання в юнаків і дівчат національно-патріотичної свідомості, готовності до служби в ЗСУ та активного громадянства;
- Розвиток морально-психологічних якостей (мужність, сміливість, дисципліна, ініціативність);
- Популяризація здорового способу життя, українських національних традицій, зокрема козацьких;
- Виховання духовно й фізично розвинутої молоді на основі історичних, культурних та моральних цінностей.

Керівництво грою:

- На державному рівні – Міністерство освіти спільно з органами молодіжної політики, спорту, туризму, оборони та козацькими організаціями;
- Практичне керівництво – Головний штаб гри «Джура»;

– На місцевому рівні створюються штаби за участі органів освіти, військових частин, служб ЦЗ, громадських організацій;

– У закладі освіти гру координує Рада консультантів на чолі із заступником директора з виховної роботи. Головним консультантом є вчитель «Захисту України».

Структура гри

Гра проводиться у чотири етапи протягом року:

- I етап – вересень-листопад
- II етап – грудень-лютий
- III етап – березень-травень
- IV етап – червень-серпень

Рівні учасників за віком:

- **Козачата** – до 10 років
- **Джури козацькі** – до 14 років
- **Молоді козаки** – 14–18 років
- **Дійсні козаки** – старші 18 років

Перехід між рівнями відбувається на початку навчального року після рішення Ради загону (класу).

Програма гри

Програма «Джури» включає:

- Вивчення історії рідного краю, українського козацтва;
- Засвоєння моральних і духовних цінностей;
- Туристсько-краєзнавчу діяльність;
- Освоєння козацького військово-спортивного мистецтва;
- Виконання нормативів з легкої атлетики та військово-прикладної підготовки;
- Щотижневі патріотичні заняття;
- Відновлення та збереження народних мистецьких традицій.

Для дівчат передбачені додаткові заняття зі збирання фольклорних матеріалів.

Гра завершується в серпні підбиттям підсумків військово-патріотичного виховання за рік.

Значення гри «Джура».

«Джура» – це не лише змагання, а цілісна система патріотичного, фізичного та морального розвитку молоді. При активному впровадженні в шкільне життя, вона стає основою позакласної військово-масової та спортивної роботи.

Становлення національної безпеки України та роль військового виховання.

Процес становлення України як суверенної держави вимагає створення сприятливих умов на міжнародній арені та забезпечення національної безпеки. Одним з ключових аспектів цього є підготовка боєздатних Збройних Сил, де важливу роль відіграє людський фактор: моральний дух військовослужбовців та їх професійна підготовка.

Мета військового виховання – це розвиток у кожної молодої людини глибокої патріотичної свідомості, національної гідності, почуття гордості за героїчне минуле українського війська, а також

поваги до військової техніки та зброї. Важливим є також формування вміння ефективно та професійно використовувати ці ресурси, вірність традиціям української армії та флоту, а також готовність до захисту рідної країни.

Молодь повинна бути фізично й психологічно загартованою, готовою до військової служби, що сприяє не лише зміцненню армії, але й загальному розвитку національної обороноздатності країни.

Історія та роль Збройних сил України займають важливе місце в освітньому процесі, адже ознайомлення молоді з історією країни та процесом становлення Збройних сил є ключовим фактором у вихованні національної свідомості. Могутність та готовність армії залежить від ефективності військового виховання, яке в Україні розвивається і адаптується відповідно до змін в суспільстві та актуальних викликів.

Висновок. Військово-патріотичне виховання є важливим складником формування свідомості молоді, що сприяє підготовці її до національної безпеки та захисту держави. Аналіз сучасних підходів до цієї діяльності показує, що ефективність виховної роботи значною мірою залежить від взаємодії шкіл з державними та громадськими організаціями, а також від правильної організації позакласної та військово-спортивної роботи. Успішне впровадження військово-патріотичних заходів вимагає залучення всіх учасників виховного процесу, а також забезпечення належного матеріально-технічного та кадрового забезпечення.

Незважаючи на позитивні результати, існують певні проблеми, такі як недостатня координація між різними інституціями, обмеженість ресурсів для розвитку інфраструктури, а також необхідність удосконалення методичних підходів до виховання молоді в умовах сучасних викликів. Тому важливо продовжувати працювати над

удосконаленням системи військово-патріотичного виховання, зміцнювати зв'язки між школами, військовими частинами та іншими структурами, а також забезпечити доступ молоді до сучасних форм навчання та розвитку, що відповідають вимогам часу.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Дубина М.М. Руденко Ю.А. Патріотичне виховання молоді. Освіта України. Київ, 2006. – №8. – С. 5.
2. Лелека В.М., Бахтін А. М., Винограденко Е. В. Захист Вітчизни (рівень стандарту, «Основи медичних знань») : підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти. Харків, 2018. – 144 с.
3. Лелека В.М., М'ясоєдєнков К.О. Оборонно-спортивний оздоровчий табір. Миколаїв, 2008. – 114 с.
4. Наказ Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді та Методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах» Інфор. зб. та комент. Міністерства освіти та науки України, Київ, 2015. №7. с. 70-95, № 8. с. 87-95.
5. Ціпан Т.С. Військово-патріотичне виховання учнівської молоді в умовах воєнного стану. Інноватика у вихованні. 2022. Рівне. № 16. с. 223-232.
6. Хамська Н.Б., Полянська К.В., Ковальчук Ю.В. Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія. 2023. Вінниця, Вип. 75. с. 52-56.
7. Остапенко О.І., Тимчик М.В. Стан військово-патріотичного виховання старшокласників в умовах ідейно-світоглядної конфронтації: аналіз результатів дослідження. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. 2020. Київ, Вип. 24(2). с. 56-71.